

NIVO URBANIZOVANOSTI DEMOGRAFSKIH REONA SRBIJE

Radoslav STEVANOVIĆ, Branislav STOJANOVIĆ ***

Shema stalnih reona za demografska istraživanja

Shema stalnih reona za demografska istraživanja predstavlja jedan od najznačajnijih empirijskih rezultata kompleksnih istraživanja vezanih za problematiku regionalizacije u predhodnoj Jugoslaviji. Nažalost, iz razloga koji je teško objasniti, u kasnijim proučavanjima stanovništva, bez obzira što je ova regionalizacija prostora izvršena upravo sa tom namerom, ova shema nije imala ono mesto i ulogu koja joj, s obzirom na veoma visok stepen validnosti, odnosno stvarne naučne utemeljenosti pripada. Formirana je početkom 60-ih godina,¹ a područje SFRJ bilo je dekomponovano na 79 reona prvog (I) i 20 reona drugog (II) stepena, dok je prostor Srbije bio podeljen na 30 reona prvog i 7 reona drugog stepena (Sentić, 1963).

Dakle, shema je dvostepena, a okvirne dimenzije reona (regiona) determinisane su, u principu, njihovim populacionim limitima, koji su za reone prvog stepena iznosili oko 250 hiljada, a za reone drugog stepena oko jedan milion stanovnika, i to na osnovu njihove intraregionalne prostorne povezanosti, fizionomske (morfološke) sličnosti i što nižeg stepena disperzije vrednosti selekcionisanih obeležja, koja su posmatrana i do nivoa statističkih

* Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd.

** Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU, Beograd.

¹ Na njenoj realizaciji bio je angažovan tim eksperata iz cele zemlje, čije je aktivnosti koordinirala grupa saradnika Centra za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka iz Beograda (Milica Sentić i drugi, 1963).

krugova². Istovremeno, jedan od osnovnih principa, prvenstveno pragmatičnog karaktera ove regionalizacije, bio je apsolutno poštovanje postojećih administrativno-upravnih granica, kako onih najvišeg tako i onih najnižeg ranga. De facto, ovi, na odredjen način ad hoc izdvojeni reoni (regioni), formirani su kombinacijom principa formalnih granica (administrativno-upravni), zatim modifikovanog principa fizionomičnosti (morfološke karakteristike izdvojenih prostornih jedinica), kao i principa homogenosti, i to, primenom statističkih mera disperzije vrednosti izabranih demografskih obeležja i njihovih modaliteta (Stojanović, Mihajlović, 1996).

Specifičnost sheme je da predstavlja rezultantu kombinacije geografskih principa regionalizacije (horološki pristup) i onih elemenata koji imaju naglašeno demografski karakter, a ne uključujući one koji imaju prostorno demografske odlike, tako da shema ima izraženu samo jednu dimenziju - demografsku. Kako je ocenjeno da, izmedju ostalog, predstavlja veoma kvalitetnu osnovu za moguću demogeografsku regionalizaciju teritorije Republike Srbije, pristupilo se njenom testiranju uvodjenjem parametara koji imaju prostorno demografski karakter.

Ova analiza predstavlja istraživanja čiji je glavni cilj utvrditi osnovanost hipoteze o upotrebljivosti sheme stalnih reona za demografsko istraživanje kao okvira za demogeografsku regionalizaciju i to testiranjem nivoa konzistentnosti reona oba stepena s obzirom na proces koncentracije stanovništva u gradovima, to jest, u odnosu na efekte prerazmeštaja stanovništva u posmatranim prostornim celinama, u periodu 1971-1991. godina. Ovaj period izabran je iz dva razloga: prvo, jer su relevantni statistički pokazatelji po analiziranim prostornim jedinicama i izabranim vremenskim presecima (godine popisa) medjusobno uporedivi, i drugo, jer obuhvata praktično, dve faze u demografskom razvoju Srbije, koje se kvalitativno značajno razlikuju. Neophodno je istaći da su reoni (regioni), oba stepena, u manjoj meri modifikovani u odnosu na izvornu shemu, i to u

² Od prvobitno utvrdjenih 19 indikatora, dominantnog demografskog karaktera, koji su obuhvatali pokazatelje o dinamici stanovništva (promene u demografskoj veličini, biodinamici i njenim komponentama), o promenama u nekim strukturnim obeležjima (ekonomskim, obrazovnim) i domaćinstvima (veličini, dinamici), testiranjem je utvrđena lista od 8 (osam) indikatora koji su pokazali odliku pouzdanosti, odnosno upotrebljivosti kao parametri: indeks porasta stanovništva 1953-1961; procenat aktivnog poljoprivrednog stanovništva 1953; procenat nepismenog stanovništva 1953; prosečna veličina domaćinstava 1961; stopa nataliteta 1959; stopa mortaliteta 1959; stopa infantilnog mortaliteta 1959 i procenat stručne pomoći kod lečenih pre smrti 1959 (Sentić, 1963).

skladu sa nekim kasnijim promenama u administrativno-upravnoj podeli Srbije³.

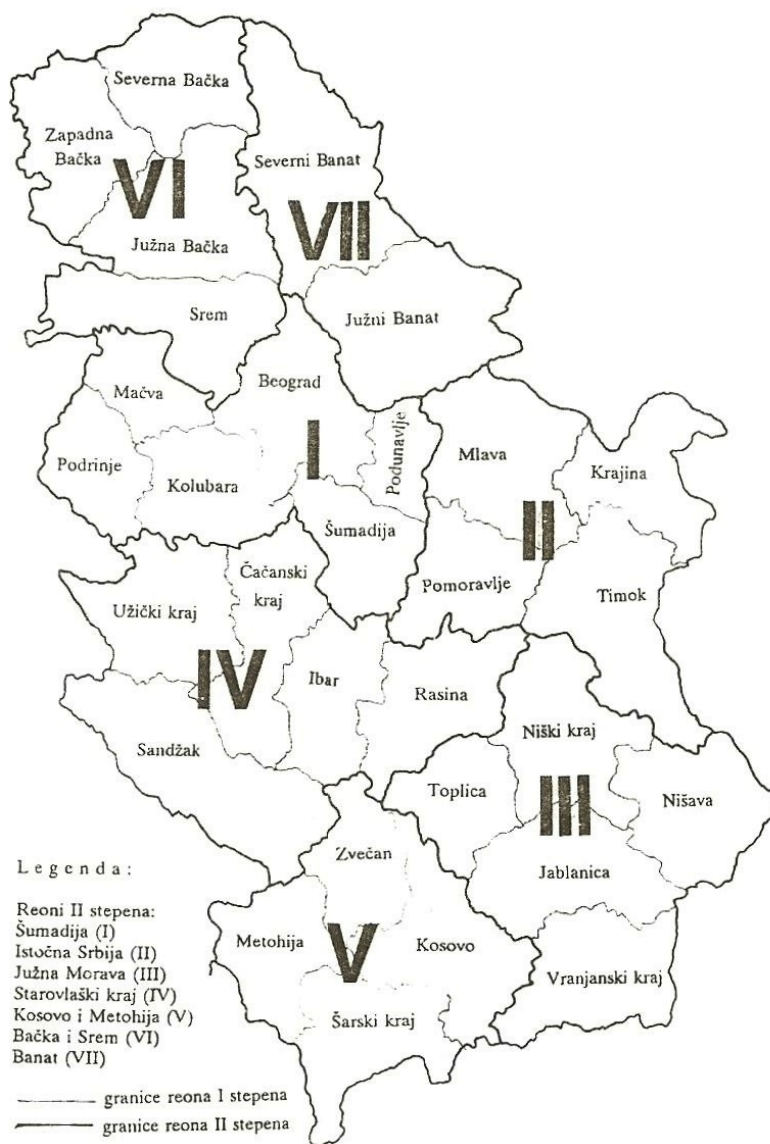
Promene u nivou urbanizovanosti demografskih regiona u periodu 1971-1991

Proces urbanizacije u prostoru Srbije predstavlja najizraženiji efekt prerazmeštaja stanovništva, a istovremeno, posebno do sredine 70-ih godina ovog veka, jedan od najznačajnijih inicijatora ovih demografskih tokova. Ovaj izuzetno složen proces transformacije prostorno-funkcionalnih i prostorno-demografskih odnosa odvijao se, posmatrano po makrocelinama Republike, u različitim smerovima i sa različitim intezitetom, ali sa podjednakim rezultatom: urbani centri postaju, gotovo, jedini polovi demografskog razvoja (Stojanović, 1990).

Prema podacima za 1991. godinu (tabela 1) stepen urbanizacije prostora Srbije, meren koncentracijom stanovništva u naseljima koja imaju status gradskih, iznosio je 50,7% tako da ovaj prostor pripada, prema međunarodnim kriterijumima, u srednje urbanizovana područja. Ako se posmatraju neke prosečne vrednosti onih obeležja koja su u direktnoj korelaciji sa procesom i nivoom urbanizacije po stalnim reonima za demografska istraživanja, oba ranga, onda se uočava da (1991. godine) nema nekih izraženijih razlika, ni kada se radi o prosečnom broju gradova (izuzev kod Vojvodine, gde je prosečan broj urbanih centara u reonima prvog stepena za 1/3 iznad republičkog proseka), ili u prosečnom broju urbanog stanovništva, koji je jedino u vojvodjanskom prostoru značajnije niži. Slična je situacija kada se radi o prosečnoj prostornoj i demografskoj veličini reona oba ranga po makrocelinama, s tim što su limiti, utvrđeni prilikom formiranja sheme, prema aktuelnoj situaciji postali neodgovarajući, jer su,

³ Najnačajnija modifikacija je kod reona prvog stepena - Beograd čije se šire (administrativno) područje početkom 70-ih godina, značajno prostorno uvećalo, dok su u ostalim slučajevima modifikacije, odnosno prilagodjavanje postojećoj administrativno upravnoj podeli, gotovo neznatne. Kao osnov za modifikacije, upotrebljena je podela na opštine koja, omogućava komparativnu analizu izabranih pokazatelja.

Kartogram 1.
Reoni za demografska istraživanja I i II stepena

posebno u Vojvodini i na Kosovu i Metohiji, prosečne demografske veličine reona prvog stepena znatno iznad 250 hiljada stanovnika, a u Centralnoj Srbiji i na Kosovu i Metohiji prosečne populacione veličine drugog stepena su za 1,45 odnosno 1,95 puta veće od definisanih limita za ovaj rang.

Tabela 1.

Broj reona I i II stepena i prosečne vrednosti osnovnih prostorno-demografskih obeležja po makrocelinama Republike Srbije (stanje 1991)

	Stepen urbanizacije (u%)	Broj reona		Prosečan broj naselja		Prosečan broj gradova		Prosečan broj urbanog stanovništva		Prosečna veličina (u km ²)		Prosečan broj stanovnika	
		I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II
Srbija - ukupno	50,7	30	7	205	878,6	6,5	27,7	165440	709027	2945	12623	325966	1396999
Centralna Srbija	53,6	20	4	211,8	1059	5,8	29	155584	777924	2798	13992	290445	1452226
Kosovo i Metohija	37,3	4	1	362	1448	6,5	26	182475	729900	2722	10887	489049	1956196
Vojvodina	55,7	6	2	77,5	233	8,7	26	186932	560797	3584	10753	335648	1006944

Izvor: SZS (1995). *Popis stanovništva 1991, Knjiga 9, Rezultati po naseljima i opštinama* (Beograd, SZS); SZS (1992). *Statistički godišnjak Jugoslavije 1992* (Beograd, SZS).

Posmatrani demografski reoni međusobno se značajno razlikuju, ne samo prema broju opština koji ih sačinjavaju, površini koju obuhvataju, i ukupnim populacionim dimenzijama, već i prema koncentraciji gradskog stanovništva, dostignutom nivou urbanizacije kao i osnovnim karakteristikama mreže naselja, a posebno mreže gradova (tabela 2). Područje Centralne Srbije prema analiziranoj shemi, dekomponavano je na 20 reona prvog i 4 reona drugog stepena, a karakteristično je da samo jedan reon drugog stepena (Šumadija) ima nivo urbanizacije iznad proseka za makrocelinu, i Republiku, dok svega šest reona prvog stepena imaju iznadprosečnu, ili prosečnu, koncentraciju gradskog stanovništva, dok čak 14 reona najnižeg ranga (prvog stepena) 1991. godine imaju nivo urbanizacije koji značajno zaostaje za prosekom Centralne Srbije. Od ukupno 116 naselja sa formalno gradskim statusom, u ovoj makrocelini, 38 se nalazi u reonu drugog stepena - Šumadija (oko 1/3), tako da u ovom reonu jedan urbani centar, u proseku, "pokriva" 22 neurbana naselja, što je najpovoljniji odnos u celoj Centralnoj Srbiji. U ostala tri reona drugog stepena, ove makroceline, broj gradova se kreće od 21 (Istočna Srbija) pa preko 27 (Južna Morava) do 30 (Starovlaški kraj), s tim što su u ovim prostorima mreže urbanih središta nerazvijene, naselja su populaciono

Tabela 2.
Osnovni pokazatelji za reone I i II stepena (stanje 1991)

Naziv reona	Broj opština	Površina (u km ²)	Broj stanovnika	Broj naselja	Broj gradova	Broj urbanog stanovništva	Stepen urbanizacije (u %)
II Stepena							
I stepena							
Sumadija	39	12601	2681179	835	38	1772084	66,1
Beograd	16	3222	1602226	157	18	1317648	82,8
Kolubara	6	2415	200879	215	7	73064	36,4
Mačva	3	1519	181406	95	1	54637	30,1
Podrinje	5	1813	157919	136	4	33477	21,2
Podunavlje	3	1244	226589	58	3	106227	46,9
Šumadija	6	2388	312160	174	5	187031	59,9
Istočna Srbija	21	13078	832501	618	21	322947	38,8
Mlava	8	3856	253492	189	5	72797	28,7
Krajina	3	2650	118818	76	5	43636	36,7
Pomoravlje	6	2614	264108	191	6	100979	38,2
Timok	4	3958	196083	162	5	105535	53,8
Južna Morava	28	14253	1131688	1463	27	512996	45,3
Jablanica	6	2772	255011	336	7	95643	37,5
Nišava	4	2765	116926	214	4	60160	51,4
Niški kraj	8	3180	423954	313	6	214105	50,5
Toplica	3	2016	92268	237	4	46241	50,1
Vranjanski kraj	7	3528	243529	363	6	96847	39,8
Starovlaški kraj	26	16036	1163538	1320	30	503668	43,3
Čačanski kraj	4	3017	230718	204	5	112054	48,6
Ibar	3	2435	180394	174	7	82059	45,5
Rasina	7	2958	296690	319	5	93559	31,5
Sandžak	6	4504	257849	431	6	123229	47,8
Užički kraj	6	3122	197857	192	7	92767	46,9
Kosovo i Metohija	30	10887	1956196	1448	26	729900	37,3
Kosovo	10	3484	700594	451	9	288191	41,1
Metohija	5	2320	401420	317	6	148171	36,9
Šarski kraj	9	3037	578278	345	6	190346	32,9
Zvečan	6	2046	275904	335	5	103192	37,4
Bačka i Srem	29	12598	1365278	290	35	789009	57,8
Južna Bačka	11	3651	535778	70	15	366797	68,5
Severna Bačka	6	2698	286354	68	7	178733	62,3
Srem	7	3478	309981	109	7	130064	42,1
Zapadna Bačka	5	2771	233165	43	6	113715	48,8
Banat	16	8908	648611	176	17	332585	51,3
Južni Banat	8	4245	328428	94	10	172890	52,6
Severni Banat	8	4663	320183	82	7	159695	49,9

osetno manja, tako da u proseku na jedan urbani centar dolazi od 29 (Istočna Srbija) do čak 54 neurbana naselja (Južna Morava), što je veoma značajan pokazatelj karakteristike procesa ovih urbanih celina u kojima je izrazito dominantna primarna urbanizacija.

Prostor Kosova i Metohije, prema shemi, predstavlja u celini poseban reon drugog stepena - Kosovo i Metohija, koji formiraju četiri reona prvog stepena. Ovo područje je najslabije urbanizovano u Republici, i to posmatrano kao formalna makrocelina i kao region najvišeg ranga u shemi: 1991. godine svega 37,3% od ukupnog stanovništva živelo je u naseljima koja imaju (formalni) status gradskih. U mreži od 1448 naselja svega 26 su predstavljali urbani centri (1,8%), tj. jedan grad je, u proseku, "pokrivao" čak 56 neurbanih naselja, što predstavlja najnepovoljniji odnos u Srbiji. Intraregionalna razlika u stepenu urbanizacije na Kosovu i Metohiji je medju najzanemarljivijom u Srbiji (svi regioni prvog stepena, izuzev regiona Šarski kraj, uglavnom beznačajno osciliraju oko proseka za ceo reon drugog stepena), ali region u celini, kao i svi njegovi delovi, ima najdinamičniji ukupan demografski razvoj u Srbiji, s tim što se proces koncentracije stanovništva u središtima urbanog karaktera u celom posmatranom periodu odvijao još i brže. Specifičnost ovog reona (regiona) predstavlja i činjenica da je u celom posmatranom periodu komponenta mehaničkog rasta stanovništva gotovo u konstantnom balansu sa komponentom biološkog rasta, što u drugim makrocelinama (i reonima analognog nivoa) u Republici nije slučaj, jer do 1981. godine gradovi ostvaruju demografski rast uglavnom doseljavanjem (imigracijom) stanovništva, a u etapi 1981-1991. godina prirodnim priraštajem (Stevanović, 1994).

Osnovne karakteristike dva stalna reona drugog stepena za demografska istraživanja, koja su prema shemi formirana u Vojvodini, analizirana prema odlikama i tendencijama procesa urbanizacije, u posmatranom periodu, praktično se veoma razlikuju u poredjenju sa ostalim reonima istog ranga, odnosno u komparaciji sa druge dve makroceline Republike. Kao prostor sa dužom, i kompleksnijom, urbanizacijom ali i relativno ujednačenim fizičko i socio-geografskim uslovima, Vojvodina predstavlja područje sa relativno malom mrežom populaciono velikih naselja u kojoj gradovi imaju značajnu kvantitativnu, ali i kvalitativnu ulogu, tako da bez obzira na sve izraženije negativne tendencije u ukupnim demografskim kretanjima (uključujući i porast gradskog stanovništva) još uvek ima odliku najurbanizovanije makroceline u Srbiji. Od ukupno 466 naselja u ovoj Pokrajini 52 su gradska

(11%), što predstavlja najveći udeo u Srbiji (prosek za Republiku iznosi 3,1%). Dva reona drugog stepena na području ove Pokrajine prema nivou prosečne "pokrivenosti", tj. odnosa urbanih i neurbanih naselja, međusobno se neznatno razlikuju (Bačka i Srem 1,8, Banat 1,1), a u poredjenju sa ostalim reonima istog ranga, imaju neuporedivo povoljniji odnos formalne gravitacije prosečnog broja neurbanih naselja u odnosu na urbane centre. Područje reona drugog stepena - Bačka i Srem je, uz reon Šumadija, najurbanizovanije u zemlji (1991. godine koncentrisalo je 57,9% gradskog stanovništva), a od 290 naselja u ovom regionu 35 su imala status grada (12,1%), tako da ovaj prostor ima, procentualno, najveći udeo gradova u mreži naselja u poredjenju sa svim ostali reonima istog nivoa. Reon drugog stepena - Banat ima nešto niži stepen koncentracije gradskog stanovništva (1991. godine 51,3%), u odnosu na Bačku i Srem, ali i iznad prosečan u odnosu na Republiku, i gotovo dvostruko manji broj gradova (17) u poredjenju sa Bačkom i Sremom, a uz to i relativno visok udeo urbanih centara u regionalnoj mreži naselja (oko 10%).

Promene u nivou urbanizacije i njihov uticaj na nivo homogenosti regiona, odnosno na njihove granice, kao i intraregionalnu prostorno-demografsku strukturu, analizirane su posebno za svaki reon drugog stepena, i to do nivoa reona prvog stepena (tabela 3 i tabela 4).

Reon drugog stepena - Šumadija populaciono je najveći u celoj Republici, a istovremeno ne samo da koncentriše najveći broj urbanog stanovništva već ima (mereno tim nivoom koncentracije) i najviši stepen urbanizacije. Medjutim, kada se prema ovom indikatoru posmatra unutarregionalna struktura ovog reona evidentno je (što je i za očekivati) da samo reon prvog stepena - Beograd ima nivo koncentracije urbanog stanovništva osetno iznad regionalnog proseka, samo jedan reon nižeg ranga (Šumadija) nešto ispod ovog proseka, dok svi ostali reoni prvog stepena (izuzev delimično reona Podunavlje) imaju karakteristiku slabo urbanizovanih područja. Ako se (hipotetički) reon Beograd izdvoji iz reona drugog stepena Šumadija onda bi prosečan nivo urbanizovanosti ovog regiona, meren koncentracijom gradskog stanovništva u ukupnom, 1991. godine iznosio svega 42,0% (a ne 66,1%), a ako se (hipotetički) iz reona prvog stepena Šumadija izdvoji opština Kragujevac (kao predpostavljeno područje urbane aglomeracije istoimenog grada), onda bi nivo urbanizacije ovog reona prvog stepena 1991. godine

Tabela 3.
Promene u nivou urbanizacije demografskih reona I i II stepena (1971-1991)

Naziv reona	Broj stanovnika			Broj urbanog stanovništva			Udeo urban. stanov. u ukupnom (u%)		
	1971	1981	1991	1971	1981	1991	1971	1981	1991
II Stepena									
I stepena									
Šumadija	2198777	2535698	2681179	1279306	1586287	1772084	58,2	62,6	66,1
Beograd	1209360	1470073	1602226	991160	1211632	1317648	82,0	82,4	82,2
Kolubara	202301	204942	200879	50098	62699	73064	24,8	30,6	36,4
Mačva	169574	180206	181403	42075	52177	54637	24,8	29,0	30,1
Podrinje	155362	158193	157919	24109	30833	33477	15,5	19,5	21,2
Podunavlje	197656	220930	226589	71536	95179	106227	36,2	43,1	46,9
Šumadija	264344	301354	312160	99528	123767	187031	37,7	41,1	59,9
Istočna Srbija	849410	861902	832501	233101	291144	322947	27,4	33,8	38,8
Mlava	263015	263677	253492	53162	65792	72797	20,2	25,0	28,7
Krajina	122999	123977	118818	30451	37790	43636	24,8	30,5	36,7
Pomoravlje	262055	270474	264108	77148	93538	100979	29,4	34,6	38,2
Timok	201341	203774	196083	72340	94024	105535	35,9	46,1	53,8
Južna Morava	1127016	1152562	1131688	347679	453953	512996	30,8	39,4	45,3
Jablanica	260982	262531	255011	68153	84834	95643	26,1	32,3	37,5
Nišava	136008	127427	116926	42226	53786	60160	31,0	42,2	51,5
Niški kraj	331335	422628	423654	153792	195463	214105	46,4	46,2	50,5
Toplica	108318	101223	92268	30995	40759	46241	28,6	40,3	50,1
Vranjanski kraj	230373	238753	243529	52513	79141	96847	22,8	33,1	39,8
Starovlaški kraj	1075152	1144302	1163538	284707	406176	503668	26,5	35,5	43,3
Čačanski kraj	217223	229047	230748	58923	79784	112054	27,1	34,8	48,6
Ibar	157460	175865	180394	50940	75373	82059	32,4	42,9	45,5
Rasina	282634	297041	296690	47498	77859	93559	16,8	26,2	31,5
Sandžak	229702	246974	257849	70616	95871	123229	30,7	38,8	47,8
Užički kraj	183133	195375	197857	56730	77289	92767	31,0	39,6	46,9
Kosovo i Metohija	1243811	1584440	1956196	348259	514755	729900	28,0	32,5	37,3
Kosovo	442984	562267	760594	123783	197888	288191	27,9	35,2	37,9
Metohija	267204	336831	401420	81489	109966	148171	30,5	32,6	36,9
Šarski kraj	337157	450375	578278	83355	126990	190346	24,7	28,2	32,9
Zvečan	196466	234667	275904	59632	79911	103192	30,4	34,1	37,4
Bačka i Srem	1286001	1362088	1365278	656398	758153	789009	51,0	55,7	57,8
Južna Bačka	466735	519773	535778	278561	340633	366797	59,7	65,5	68,5
Severna Bačka	293773	297111	286354	166442	180247	178433	56,7	60,7	62,3
Srem	285474	306085	309981	107419	125096	130064	37,6	40,9	42,0
Zapadna Bačka	240019	239119	233165	103976	112177	113715	43,3	46,9	48,8
Banat	666559	672694	648511	301019	331768	332585	45,2	49,3	51,3
Južni Banat	331285	340189	328428	155794	172479	172890	47,0	50,7	52,6
Severni Banat	335274	332505	320183	145225	159289	159695	43,3	47,9	49,9

Izvor: SZS (1995). Popis stanovništva 1991, Knjiga 9, Rezultati po naseljima i opštinama (Beograd, SZS);

iznosio, umesto 59,9%, svega 30,3% tj. bio bi bliži realnom stanju, odnosno stvarnoj urbanoj koncentraciji stanovništva u ovom prostoru. Evidentno je da

Tabela 4.

Promene u relativnoj dimanziji ukupnog i urbanog stanovništva i prosečnoj veličini urbanih centara demografskih reona I i II stepena u periodu 1971-1991.
(prema listi gradova iz 1991)

Naziv reona II Stepena	Broj gradova	Prosečna stopa rasta ukupnog stanovništva			Prosečna stopa rasta urbanog stanovništva			Prosečna veličina gradova		
		1981/71	1991/81	1991/71	1981/71	1991/81	1991/71	1971	1981	1991
I stepena	1991	1981/71	1991/81	1991/71	1981/71	1991/81	1991/71	1971	1981	1991
Šumadija	38	1,4	0,6	1,0	2,2	1,1	1,6	33666	41744	46634
Beograd	18	2,0	0,9	1,4	2,0	0,8	1,4	55064	67313	73203
Kolubara	7	0,1	-0,2	0,0	2,3	1,5	1,9	7157	8957	10438
Mačva	1	0,6	0,1	0,3	2,2	0,5	1,3	42075	52177	54637
Podrinje	4	0,2	0,0	0,1	2,5	0,8	1,7	6027	7708	8369
Podunavlje	3	1,1	0,3	0,7	2,9	1,1	2,0	23845	31726	35409
Šumadija	5	1,3	0,4	0,8	2,2	4,2	3,2	19906	24753	37406
Istočna Srbija	21	0,1	-0,3	-0,1	2,2	1,0	1,6	11100	13864	15378
Mlava	8	0,0	-0,4	-0,2	2,2	1,0	1,6	6645	8224	9100
Krajina	3	0,1	-0,4	-0,2	2,2	1,4	1,8	10150	12597	14545
Pomoravlje	6	0,3	-0,2	0,0	1,9	0,8	1,4	12858	15590	16830
Timok	4	0,1	-0,4	-0,1	2,7	1,2	1,9	18085	23506	26384
Južna Morava	27	0,2	-0,2	0,0	2,7	1,2	2,0	12877	16813	19000
Jablanica	7	0,1	-0,3	-0,1	2,2	1,2	1,7	9736	12119	13663
Nišava	4	-0,6	-0,9	-0,8	2,4	1,1	1,8	10557	13447	15040
Niški kraj	6	2,5	0,0	1,2	2,4	0,9	1,7	25632	32577	35684
Toplica	4	-0,7	-0,9	-0,8	2,8	1,3	2,0	7749	10190	11560
Vranjanski kraj	6	0,4	0,2	0,3	4,2	2,0	3,1	8752	13190	16141
Starovlaški kraj	26	0,6	0,2	0,4	3,6	2,2	2,9	10950	15622	19372
Čačanski kraj	4	0,5	0,1	0,3	3,1	3,5	3,3	14731	19946	28014
Ibar	3	1,1	0,3	0,7	4,0	0,9	2,4	16980	25124	27353
Rasina	7	0,5	0,0	0,2	5,1	1,9	3,4	6785	11123	13366
Sandžak	6	0,7	0,4	0,6	3,1	2,5	2,8	11769	15979	20538
Užički kraj	6	0,6	0,1	0,4	3,1	1,8	2,5	9455	12882	15461
Kosovo i Metohija	26	2,5	2,1	2,3	4,0	3,6	3,8	13395	19798	28073
Kosovo	9	2,4	3,1	2,7	4,8	3,8	4,3	13754	21988	32021
Metohija	6	2,3	1,8	2,1	3,0	3,0	3,0	13582	18328	24695
Šarski kraj	6	2,9	2,5	2,7	4,3	4,1	4,2	13893	21165	31724
Zvečan	5	1,8	1,6	1,7	3,0	2,6	2,8	11926	15982	20638
Bačka i Srem	29	0,6	0,0	0,3	1,5	0,4	0,9	22634	26143	27207
Južna Bačka	11	1,1	0,3	0,7	2,0	0,7	1,4	25324	30967	33345
Severna Bačka	6	0,1	-0,4	-0,1	0,8	-0,1	0,3	27740	30041	29739
Srem	7	0,7	0,1	0,4	1,5	0,4	1,0	15346	17871	18581
Zapadna Bačka	5	0,0	-0,3	-0,1	0,8	0,1	0,4	20795	22435	22743
Banat	16	0,1	-0,4	-0,1	1,0	0,0	0,5	18814	20736	20787
Južni Banat	8	0,3	-0,4	0,0	1,0	0,0	0,5	19474	21560	21611
Severni Banat	8	-0,1	-0,4	-0,2	0,9	0,0	0,5	18153	19911	19962

ova dva gradska središta (Beograd ekstremno, a Kragujevac u nešto manjoj meri) deformišu stvarnu sliku o nivou urbanizacije reona Šumadija, odnosno značajno snižavaju stepen homogenosti i konzistentnosti ove regionalne celine implicirajući potrebu njene nove dekompozicije.

Prema podacima o dinamici urbanog stanovništva reona Šumadija, u periodu 1971-1991. godina, evidentno je značajna unutarregionalna diferencijacija prema prosečnim godišnjim stopama rasta, koje su najveće u etapi 1971-1981, a osetno (u ekstremnim slučajevima i nekoliko puta) manja u etapi 1981-1991. godina, s tim da su u obe etape neuporedivo veće u odnosu na stope rasta ukupnog stanovništva, što ne predstavlja samo specifičnost ove regionalne celine. Ilustrativno je da najveću prosečnu stopu rasta urbanog stanovništva, za ceo analizirani period, ima reon prvog stepena Šumadija, ali što je, objektivno, više efekt promena formalnog karaktera⁴, nego što predstavlja rezultat tako snažne koncentracije stanovništva u urbanim naseljima ovog reona. U periodu 1971-1991 reon prvog stepena Beograd ima u celom regionu Šumadija jednu od najnižih prosečnih godišnjih stopa rasta urbanog stanovništva, ali istovremeno i najvišu stopu rasta ukupnog stanovništva, jer de facto (u populacionom smislu) beogradska urbana aglomeracija ne samo da dominira u ovom reonu već, praktično, determiniše gotovo sve demografske tokove u ovom prostoru. Prosečna veličina urbanih centara reona drugog stepena Šumadija dobro ilustruje, relativnu, heterogenost (kada se radi o stepenu koncentracije stanovništva u gradovima kao nezaobilaznom prostorno-demografskom obeležju) ove regionalne celine. Odnos između najveće prosečne vrednosti (reon prvog stepena Beograd) i najmanje (reon prvog stepena Podrinje) 1991. godine bio je čak 1:8,7 i najnepovoljniji je u celoj Republici.

Reon drugog stepena - Istočna Srbija je jedan od najmanjih u Republici, a istovremeno i jedan od najslabije urbanizovanih. Prema podacima za 1991. godinu u ovom regionu bilo je koncentrisano svega 38,8% stanovništva, uz naglašenu unutar regionalnu diferencijaciju: najslabije urbanizovan reon prvog stepena (Mlava) ima gotovo dvostruko niži nivo koncentracije stanovništva u gradovima u odnosu na najurbanizovaniji reon (Timok). Od ukupno 618 naselja u regionu svega 21 ima status gradskog, tako da jedan urbani centar "pokriva" 29 neurbanih naselja. Mreža gradova, koji su

⁴ Područje grada Kragujevca je 1991. godine značajno teritorijalno prošireno priključivanjem samostalnih naselja čija se populacija statistički tretira kao urbana, odnosno kao deo stanovništva Kragujevca.

istovremeno i populaciono najveći u ovom prostoru, najgušća je u reonima prvog stepena Timok i Pomoravlje, a ova dva reona odlikuje i naglašena bicentričnost (Timok), odnosno policentričnost (Pomoravlje). U ostala dva reona, koji su slabije urbanizovani, dominiraju uglavnom populaciono manja gradska naselja, a reon Mlava je naglašeno monocentričan (Požarevac) sa slabo razvijenom mrežom sekundarnih urbanih središta. U celom analiziranom periodu urbano stanovništvo ovog regiona ostvaruje konstantan rast, s tim da unutarregionalne razlike u vrednosti prosečnih godišnjih stopa rasta nisu posebno velike. Rast gradskog stanovništva u reonu Istočna Srbija bio je brži, slično kao i u ostalim reonima istog ranga, u etapi 1971-1981, a osetno sporiji u etapi 1981-1991: u ovoj etapi prosečne godišnje stope rasta, u svim reonima prvog stepena, bile su dvostruko manje u poredjenju sa vrednošću stopa iz prethodne etape. Specifičnost ovog regiona, u posmatranom periodu, je da u ukupnoj demografskoj veličini ostvaruje konstantnu stagnaciju (a to je karakteristika i sva četiri reona prvog stepena, koji se nalaze u njegovom sastavu), a u dinamici urbanog stanovništva rast, koji je u prvoj etapi (1971-1981) uglavnom rezultat prostorne redistribucije, a u drugoj etapi (1981-1991) rezultat uglavnom biološke reprodukcije stanovništva. Prosečna veličina gradova u ovom regionu najmanja je u Republici (1991. godine iznosila je 15378 stanovnika) i pokazuje da u mreži urbanih centara dominiraju mali gradovi. Reon prvog stepena - Timok, prosečno, ima najveća urbana središta (za 71% iznad regionalnog proseka), a reon prvog stepena - Mlava najmanje (za oko 70% manje od regionalnog proseka). Odnos između najveće i najmanje prosečne veličine urbanih centara u reonu Istočna Srbija, 1991. godine, bio je 1:2,9 i jedan je od nepovoljnijih u Republici. Istovremeno proces urbanizacije u ovom regionu (tendencije, karakteristike) bez obzira na određene nepovoljne odlike mreže gradova, nije u većoj meri narušio unutarregionalnu homogenost ovog prostora kao demografskog reona najvišeg ranga.

Reon drugog stepena - Južna Morava je, uz reon Šumadija, najurbanizovaniji u Centralnoj Srbiji: prema podacima za 1991. godinu u gradskim naseljima ovog regiona bilo je 45,3% ukupnog stanovništva. Unutar ove celine, prema nivou urbanizacije izdvajaju se dve grupe reona prvog stepena. U grupi iznadprosečno urbanizovanih su tri reona u kojima je stepen koncentracije gradskog stanovništva, 1991. godine, bio iznad 50%, a u drugoj grupi su dva ispodprosečno urbanizovana reona, a ekstremne vrednosti koncentracije urbanog stanovništva kreću se 37,5% (Jablanica) do 51,4% (Nišava). Medjutim, iako prema ovim vrednostima ovaj prostor ne pokazuje neku

posebnu izraženu intraregionalnu diferencijaciju, prema veličini urbane populacije pojedini reoni prvog stepena u regionu Južna Morava međusobno se značajno razlikuju. Tako je na primer, 1991. godine, reon prvog stepena Niški kraj koncentrisao čak 41,7% gradskog stanovništva celog regiona (a svega 37,4% ukupe populacije regiona), i imao je gotovo pet puta više gradskog stanovništva nego reon sa najmanjom koncentracijom (Toplica). Kako u reonu prvog stepena Niški kraj urbana aglomeracija Niša apsolutno dominira (1991. godine u ovom centru je živelo čak 81,9% urbanog stanovništva reona Niški kraj) evidentan je njen izraženi uticaj na aktuelne prostorno-demografske odnose unutar reona, kao i regiona Južna Morava u celini, i to ne samo kada se radi prostornoj distribuciji urbanog već i ukupnog stanovništva.

U regionu Južna Morava od 1463 naselja svega 27 imaju status gradskih, tako da jednom urbanom centru, formalno, gravitira čak 54 neurbana naselja, što je, uz region Kosova i Metohije, najnepovoljniji odnos u Srbiji. Mreža gradova najgušća je u reonu Jablanica (7), koji je, kao i svi ostali reoni prvog stepena u demografskom regionu Južna Morava, izrazito monocentričan, najslabije je razvijena u reonima Nišava i Toplica (po 4 grada), s tim da je reon Toplica i prema broju urbanog i prema broju ukupnog stanovništva najmanji u Republici. Tempo rasta urbanog stanovništva, slično stalnim regionima drugog stepena u Republici, u periodu 1971-1991. u reonu Južna Morava bio je neuporedivo brži u poredjenju sa tempom rasta ukupne populacije regiona. U ovom periodu prosečna godišnja stopa rasta gradskog stanovništva u regionu iznosila je 2,0 (za ukupno stanovništvo 0,0) a u svim reonima prvog stepena bila je višestruko veća od stope rasta ukupne populacije, posebno jer su neki od njih, u ovom periodu, ostvarili depopulaciju, odnosno negativan demografski rast. U proseku dvostruko je veća u etapi 1971-1981 u poredjenju sa prosečnom godišnjom stopom rasta gradskog stanovništva u etapi 1981-1991, a jedino je, u obe etape, osetno iznadprosečna u reonu Vranjanski kraj, dok se u svim ostalim reonima nižeg ranga kretala oko regionalnog proseka. Prema podacima za 1991. godinu prosečna demografska veličina urbanih centara u regionu Južna Morava iznosila je 19000 stanovnika, s tim da je u svim reonima prvog stepena bila osetno niža od ovog proseka, a jedino je u reonu Niški kraj bila 1,9 puta veća, što potvrđuje da Niš, kao najveća gradska aglomeracija u ovom prostoru, deformiše stvarnu prostorno-demografsku strukturu ovog regiona. To ilustruje i odnos izmedju najveće i najmanje prosečne veličine gradova unutar ove celine (1:3,1), koji je jedan od nepovoljnijih u Republici.

Prostorno najveći reon drugog stepena u Srbiji - Starovlaški kraj, u poređenju sa republičkim prosekom, ispodprosečno je urbanizovan, a prema podacima za 1991. godinu gradovi u ovoj regionalnoj celini koncentrisali su 43,3% ukupnog stanovništva. Intraregionalna diferencijacija, prema dostignutom stepenu urbanizacije, u reonu Starovlaški kraj relativno je slabo izražena, tako da vrednosti udela gradskog u ukupnom stanovništvu po reonima prvog stepena variraju uglavnom oko regionalnog proseka, izuzev u reonu Rasina koji je najslabije urbanizovan (1991. godine svega 35,5% gradskog stanovništva). Karakteristično je da nema ni značajnijih razlika u apsolutnim veličinama broja urbanog stanovništva po reonima prvog stepena, što je, u prvom redu, rezultat dobro i pravilno razvijene mreže regionalnih centara, koji su, manje ili više, sličnih populacionih dimenzija. Tako 1991. godine svaki od reona prvog stepena u regionu Starovlaški kraj ima regionalno središte veličine 50-70 hiljada stanovnika, koji je glavni pokretač urbanizacije u okruženju, a istovremeno (posebno u etapi 1981-1991) najčešće jedini značajniji pol demografskog rasta. Od ukupno 1320 naselja u ovom regionu 1991. godine 30 su imala status gradskih (2,3%) tako da ovaj region, uz Šumadiju, predstavlja područje Centralne Srbije sa najbolje razvijenom mrežom urbanih središta. U proseku, jednom gradu u Starovlaškom kraju formalno gravitira 44 neurbana naselja, što predstavlja jedan od povoljnijih odnosa u području Centralne Srbije. Mreža gradova je, relativno, dobro razvijena u svim delovima regiona, tako da su razlike između reona prvog stepena sa najvećim brojem gradova (Ibar i Užički kraj sa po 7 urbanih centara) i najmanjim brojem (Čačanski kraj i Rasina sa po 5 urbanih centara) zanemarljive. Ovo regionalna celina je, uz reon - Kosovo i Metohija, u periodu 1971-1991. imala najdinamičniji razvoj urbanog stanovništva, koje je raslo po prosečnoj godišnjoj stopi od 2,9%. Specifično je da je ovaj rast bio relativno brz i u etapi 1981-1991, odnosno da prosečne godišnje stope rasta u ovoj etapi u reonu Starovlaški kraj nisu toliko niže (u poređenju sa stopama u prethodnoj etapi), kao što je to slučaj u ostalim reonima Republike istog ranga. Istovremeno, ovaj region je jedini u makrocelini Centralne Srbije čiji su svi delovi (reoni prvog stepena), u posmatranom periodu, ostvarili blaži ili osetniji ukupni populacioni rast. Prema podacima za 1991. godinu prosečna veličina gradova u regionu iznosila je 19372 stanovnika. Najveća je u reonima prvog stepena - Čačanski kraj i Ibar, koji imaju mrežu gradova u kojoj izrazito dominira regionalni centar (Čačak i Kraljevo), a manja u ostalim reonima koji imaju pravilnije razvijene mreže urbanih naselja. U suštini proces urbanizacije, i tokovi

prerazmeštaja stanovništva nisu posebno uticali na homogenost ovog regiona odnosno ne ukazuju na potrebu njegove eventualne dekompozicije, tako da region Starovlaški kraj predstavlja, bez obzira na aktuelne demografske promene konzistentnu regionalnu celinu u granicama definisanim analiziranom shemom.

Područje Kosovo i Metohije u celini, prema shemi, predstavlja istoimeni jedinstveni stalni reon drugog stepena za demografska istraživanja, koji sačinjavaju četiri reona prvog stepena. Ovaj region prema svim osnovnim demogeografskim karakteristikama (populacioni razvoj, distribucija i redistribucija stanovništva, urbanizacija, promene u gustinama, i drugo), uz urbani region Beograda, predstavlja izražen prostorno-demografski pol razvoja (Stojanović, 1992). Prema stepenu urbanizacije, merenom koncentracijom stanovništva u naseljima sa formalnim statusom gradskih, ovaj region je najslabije urbanizovan u Srbiji: 1991. godine u gradovima je živelo svega 37,3% od ukupnog stanovništva Pokrajine, odnosno nivo urbanizovanosti ovog prostora bio je za 23,5% niži od republičkog proseka. U okviru ovog istraživanja nisu posebno analizirani, već ranije detaljno proučeni uzroci (uključujući elemente i faktore), koji su uticali na proces urbanizacije ovog regiona, već samo demografski efekti, kao mogući korektivi posmatrane sheme demografske regionalizacije.

Od ukupno četiri reona prvog stepena regiona Kosovo i Metohija dva su, 1991. godine, imala nivo urbanizacije približan regionalnom proseku (Zvečan i Metohija), jedan je imao osetno ispodprosečan (Šarski kraj), a jedan značajno iznadprosečan nivo urbanizacije (Kosovo). Međutim, neophodno je istaći da sva ova odstupanja od proseka nemaju one vrednosti koje bi ukazivale na izraženiju unutarregionalnu diferencijaciju. Analiza pokazuje da je iznadprosečan nivo urbanizacije reona prvog stepena Kosovo prvenstveno rezultat koncentracije stanovništva u urbanoj aglomeraciji Prištine, ali da ova koncentracija s obzirom na specifične demogeografske karakteristike, ne samo ovog reona već i regiona u celini, nema tako naglašene negativne prostorno-demografske efekte kao što je to slučaj sa nekim drugim regionima u Republici (Šumadija, Južna Morava, Bačka i Srem), koji u svojim prostorima imaju urbane aglomeracije sličnih, ili većih, demografskih dimenzija (Beograd, Kragujevac, Niš, Novi Sad). U prostoru regiona Kosovo i Metohija od ukupno 1448 naselja svega 26 ima status gradskih, tako da jedan urbani centar "pokriva" 56 negradskih naselja, što je najnepovoljniji odnos u Srbiji.

Posmatrano po reonima prvog stepena mreža gradova je neravnomerno razvijena, tako da reon Kosovo koncentriše gotovo 1/3 svih urbanih centara Pokrajine. Ovaj region u celini, ima u periodu 1971-1991. najdinamičniji populacioni razvoj u Srbiji, uključujući i rast urbanog stanovništva. Urbano stanovništvo Kosova i Metohije, u ovom periodu, raslo je po prosečnim godišnjim stopama koje su dvostruko, pa čak u pojedinim slučajevima i višestruko veće, u poredjenju sa stopama rasta u ostalim regionima istog ranga. Prema tempu rasta gradskog stanovništva reoni prvog stepena, u ovom regionu, medjusobno se značajno razlikuju. Reoni Kosovo i Šarski kraj imaju iznadprosečan tempo, a reoni Metohija i Zvečan ispodprosečan tempo, ali koji je neuporedivo brži u poredjenju sa tempom u svim ostalim reonima u Republici. Prosečna veličina gradova u regionu Kosovo i Metohija, 1991. godine iznosila je 28073 stanovnika i, uz prosečnu veličinu urbanih centara u regionu Šumadija, najveća je u Srbiji. Unutarregionalne razlike u prosečnoj veličini gradova nisu velike, što je više rezultat ravnomernog rasporeda većih urbanih centara (gradova sa više od 50 hiljada stanovnika) po reonima prvog stepena nego pravilno razvijene mreže gradova. Prema rezultatima ove analize promene u nivou urbanizovanosti regiona Kosovo i Metohija, u periodu 1971-1991, nisu bitnije uticale na njegovu homogenost, odnosno ne impliciraju potrebu njegovog restrukturiranja, ili promene granica definisanih posmatranom shemom.

Analiziranom shemom područje Vojvodine podeljeno je na dva reona drugog stepena: Bačka i Srem i Banat. Region Bačka i Srem, uz region Šumadija, predstavlja najurbanizovaniji prostor u Srbiji, koji je 1991. godine imao nivo koncentracije stanovništva u naseljima gradskog karaktera od 57,8%, što je iznad proseka za Republiku. Ovako visok nivo koncentracije gradskog stanovništva rezultat je urbanizacije koja je započela još u prošlom veku, a bila je usmerena na koncentraciju stanovništva u populaciono većim naseljima, a u odnosima na ostale dve makroceline Srbije izdvaja se po svojim specifičnim odlikama, tokovima, trendovima, strukturnim i prostornim obeležjima (Stojanović, 1988). Ovako relativno visok nivo populacione koncentracije u gradskim naseljima ovog regiona ne predstavlja samo rezultat demografskih dimenzija dva, tradicionalno, najsnažnija urbana centra, ne samo regiona već i Pokrajine u celini (Novi Sad i Subotica), već i rezultat dobro razvijene mreže središta nižeg ranga, manjih populacionih dimenzija, ali relativno dugog urbanog kontinuiteta.

Unutarregionalna diferencijacija prema dostignutom nivou urbanizacije manifestuje se grupisanjem reona prvog stepena u dve grupe: jednu, koju formiraju reoni sa iznadprosečnim nivoom urbanizacije (u odnosu na regionalni prosek), čija su vodeća gradska središta ujedno i najveće urbane aglomeracije u Vojvodini (Novi Sad u reonu Južna Bačka i Subotica u reonu Severna Bačka), i drugu grupu reona osetno slabije urbanizovanih (Srem i Zapadna Bačka) koji nemaju ni jedno veće nodalno središte, ili su periferno locirani u odnosu na glavne osovine razvoja (Zapadna Bačka), ili im se težište nalazi u medjuzoni gravitacionih uticaja snažnih urbanih centara (Srem). Ovaj region, s obzirom na fizičko-geografske uslove i socio-geografske specifičnosti u razvoju ima relativno malu mrežu populaciono velikih naselja (1991. godine ukupno 290 naselja) gde gradska imaju značajan udeo (35 gradova, 12,1% od ukupnog broja naselja, što je najviši udeo u Republici). Jednom urbanom središtu u regionu Bačka i Srem, nominalno, gravitira svega 8 neurbanih naselja, što je najpovoljniji odnos u Srbiji. Tempo rasta urbanog stanovništva je, slično tempu rasta ukupnog stanovništva, medju najsporijima u svim posmatranim regionima Republike. U periodu 1971-1991, urbano stanovništvo raslo je po stopi od svega 0,9%, a reoni Južna Bačka i Srem imali su rast iznad regionalnog proseka, dok su reoni Severna i Zapadna Bačka imali ispodprosečan tempo rasta. Prosečna veličina gradskih naselja u regionu Bačka i Srem, 1991. godine, iznosila je 27207 stanovnika, a bila je najveća u reonu prvog stepena Južna Bačka, što je rezultat demografske koncentracije u urbanoj aglomeraciji Novog Sada, koja apsolutno dominira u ovom reonu koji koncentriše čak 46,5% urbane populacije celog regiona Bačka i Srem. Prosečne demografske veličine gradova u ostalim reonima prvog stepena ovog regiona, osetno su niže, a jedino je u reonu Severna Bačka iznad regionalnog proseka. Proces koncentracije stanovništva u gradovima ovog demografskog regiona, delimično je narušio prostorno-demografske odnose u posmatranom periodu u pojedinim njegovim delovima (reon prvog stepena Južna Bačka), tako da bi, u skladu sa aktuelnom situacijom, bile neophodne određene modifikacije u postojećoj unutarregionalnoj podeli.

Demografski reon drugog stepena - Banat prostorno i populaciono je najmanji u Srbiji. U svom sastavu ima svega dva reona prvog stepena, a prema podacima za 1991. godinu u urbanim središtima ovog prostora bilo je koncentrisano 51,3% ukupnog stanovništva, što je nešto iznad republičkog, ali i ispod pokrajinskog, proseka. Osnovne karakteristike urbanizacije ove regionalne celine su slične karakteristikama urbanizacije regiona Bačka i

koncentrisano 51,3% ukupnog stanovništva, što je nešto iznad republičkog, ali i ispod pokrajinskog, proseka. Osnovne karakteristike urbanizacije ove regionalne celine su slične karakteristikama urbanizacije regiona Bačka i Srem, s tim što su u mreži gradova regiona Banat brojniji urbani centri manjih populacionih dimenzija. Specifičnost ovog prostora je bicentričnost kako regiona u celini (Zrenjanin i Pančevo) tako i oba njegova dela (Južni Banat - Pančevo i Vršac, Severni Banat - Zrenjanin i Kikinda). Istovremeno, njegovi delovi su gotovo identični ne samo prema prostornim i demografskim veličinama nego i prema brojnosti urbanog stanovništva, jedino što je područje reona Južni Banat nešto urbanizovanije i sa većom mrežom gradova, od reona Severni Banat. U regionalnoj celini Banat, od ukupno 176 naselja, 17 (ili 9,7%) naselja imaju status gradskih, tako da jednom urbanom centru, formalno, gravitira 10 neurbanih naselja. Prostor regiona Banat, u periodu 1971-1991, ostvario je negativan rast ukupnog i vema spor rast urbanog stanovništva, odnosno njegovo gradsko stanovništvo uvećavalo se prema prosečnoj godišnjoj stopi rasta od 0,5%, što je najniža stopa ostvarena u analiziranim demografskim regionima Srbije. Unutarregionalna diferencijacija prema tempu rasta urbanog stanovništva praktično ne postoji, a gradska populacija regiona imala je veoma blagi rast u etapi 1971-1981, dok je u etapi 1981-1991. stagnirala. Prosečna veličina gradova u ovom demografskom regionu, 1991. godine iznosila je 20787 stanovnika, a neznatno se razlikuje po reonima prvog stepena: nešto je veća u reonu Južni Banat a neznatno manja u reonu Severni Banat. Prema svojim osnovnim demografskim karakteristikama, kao i testiranom demogeografskom parametru (nivo urbanizacije), ovaj region je jedan od najhomogenijih u Republici, a aktuelni prostorno-demografski odnosi, uključujući i proces urbanizacije, nisu smanjili stepen njegove konzistentnosti.

Ocena aktuelnosti i aplikativnosti sheme

U ovom istraživanju analizirane su i osnovne veličinsko-demografske karakteristike mreže naselja po regionima drugog stepena Srbije (tabela 5) u cilju utvrđivanja utemeljenosti ocene da ispoljene tendencije demografskog razvoja, kao rezultat tokova urbanizacije, uočene u posmatranom periodu, u pojedinim regionima impliciraju određene unutarregionalne preraspodele,

odnosno da bi shema stalnih reona za demografska istraživanja, u određenoj meri morala biti modifikovana ako bi poslužila kao osnov za demogeografsku regionalizaciju.

Prema podacima za 1991. godinu od ukupno 194 gradska naselja u Srbiji šest je imalo populacionu veličinu iznad 100 hiljada stanovnika (veliki gradovi) i koncentrisali su 38,8% urbanog stanovništva Republike. Od sedam demografskih regiona četiri imaju u svom sastavu urbane aglomeracije ovih veličina: Šumadija dve, Južna Morava jednu, Kosovo i Metohija jednu i Bačka i Srem dve. Izuzev u regionu Kosovo i Metohija u ostala tri, veliki gradovi predstavljaju onu veličinsku kategoriju koja apsolutno dominira u prostoru, a to je posebno slučaj sa demografskim regionom - Šumadija gde centri sa više od 100 hiljada stanovnika koncentrišu gotovo 3/4 (74,2%) urbanog stanovništva regiona. Karakteristike mreže gradova ovog demografskog regiona (brojni mali gradovi koji nemaju neki značajniji uticaj na urbanizaciju, slabo razvijena mreža sekundarnih regionalnih centara, superkoncentracija stanovništva u samo dva velika grada) i akteulna distribucija gradskog stanovništva u ovom prostoru pokazuju da je, u skladu sa stvarnim prostorno-demografskim odnosima, neophodno izvršiti njegovu dekompoziciju. U reonu Južna Morava mreža urbanih centara, kada se radi o njihovoj veličinskoj distribuciji, pravilno je razvijena u poredjenju sa regionom Šumadija, tako da kategorija velikih gradova ne dominira izrazito, a slična je situacija i u regionu Kosova i Metohije, s tim da u mreži naselja ovog regiona dominiraju veći gradovi (50-100 hiljada stanovnika), dok je udeo centara srednjih veličina (20-50 hiljada stanovnika) zanemarljiv.

Tabela 5.

Distribucija gradova prema veličinskim kategorijama po reonima II stepena (1991)

Naziv reona II stepena	Broj gradova	Broj gradova prema populacionoj veličini				Ukupan broj stanovnika			
		do 20000 stanovnika	od 20001 do 50000	od 50001 do 100000	više od 100000	do 20000 stanovnika	od 20001 do 50000	od 50001 do 100000	više od 100000
Srbija - ukupno	194	144	26	18	6	1106294	796627	1133607	192666
Šumadija	38	27	6	3	2	134716	144072	177537	131575
Istočna Srbija	21	15	6	-	-	114275	208672	-	-
Južna Morava	27	22	2	2	1	155164	68570	113871	175391
Starovlaški kraj	30	25	1	5	-	187068	22137	294463	-
Kosovo i Metohija	26	17	2	6	1	126276	54498	393627	155499
Bačka i Srem	35	26	7	-	2	290255	218742	-	280012
Banat	17	13	2	2	-	98540	79936	154109	-

ovom je regionu, posle regiona Šumadija, demografski najveća u Srbiji. U ostala tri demografska regiona drugog stepena (Istočna Srbija, Starovlaški kraj i Banat) nema velikih gradova, a u reonu Istočna Srbija, nema ni većih (50-100 hiljada stanovnika) urbanih centara. S obzirom da ne postoje velike urbane koncentracije, a i da su mreže gradskih središta u ova tri regiona nešto pravilnije razvijena, u poredjenju sa mrežama u ostalim regionima drugog stepena, oni i na osnovu ovog elementa imaju relativno visok stepen homogenosti, bez obzira na neke efekte urbanizacije.

Specifično je da nijedan region, kao ni prostor Republike posmatran u celini, nema do kraja razvijenu pravilnu mrežu urbanih centara što je, prvenstveno, rezultat dominacije primarne (vertikalne) urbanizacije, ali i nasledja iz prethodnih faza ovog procesa. Iz tog razloga su i demografski efekti urbanizacije, u analiziranom periodu, u pojedinim regionima rezultirali uspostavljanjem novih prostorno-demografskih odnosa (polarizacija), koji zahtevaju njihovu ponovnu (većinom intraregionalnu) dekompoziciju.

U finalnoj fazi istraživanja posmatrana je, kao indirektna mera homogenosti (heterogenosti) regiona distribucija reona prvog stepena unutar svake celine višeg ranga, prema koeficijentu odstupanja od regionalnog prosečnog nivoa koncentracije gradskog stanovništva (tabela 6). Uočava se da je ukupno 30 reona prvog stepena u Republici prema vrednostima koeficijenta odstupanja, praktično, polarizovano u dve antipodne grupe: u jednoj je više od 1/3 (11) reona koji su osetno slabije urbanizovani, u odnosu na regionalni prosek, a u drugoj nešto manje od 1/3 (9), od ukupnog broja regiona, koji koncentrišu osetno više urbanog stanovništva nego što je prosečna vrednost za reon drugog stepena u čijem se sastavu nalaze. Ova polarizacija najizraženija je u reonima drugog stepena Šumadija i Južna Morava, nešto slabija u reonu Bačka i Srem, dok je u ostalim regionima prisutna u manjoj meri.

Od ukupno šest reona prvog stepena u sastavu regiona Šumadija samo jedan (Beograd) ima iznadprosečan nivo urbanizacije, a svi ostali apsolutno ispodprosečan. Kako je već u prethodnim fazama ovog istraživanja utvrđeno reon formalne urbane aglomeracije Beograda, prema svim svojim prostornim demografskim karakteristikama, zadovoljava kriterijume da se izdvoji kao poseban region najvišeg ranga, a dekompozicijom reona drugog stepena Šumadija na dva reona istog ranga, dobila bi se regionalna podela koja je adekvatnija stvarnim prostorno-demografskim odnosima i strukturi u Republici.

adekvatnija stvarnim prostorno-demografskim odnosima i strukturi u Republici.

Reon Južna Morava prema aktuelnim prostorno-demografskim karakteristikama, a posebno kada se radi o urbanizaciji (merenoj koncentracijom stanovništva u gradovima), pokazuje, i mereno ovim koeficijentom odstupanja, značajniju heterogenost (polarizaciju) koja je uglavnom rezultat dominacije niške urbane aglomeracije (u demografskom smislu), tako da bi unutarregionalna podela ove prostorne celine morala biti uskladjena sa aktuelnom prostorno-demografskom situacijom⁵.

Tabela 6.

Distribucija reona I stepena prema koeficijentu odstupanja od prosečnog nivoa urbanizacije reona II stepena u čijem se sastavu nalaze (1991)

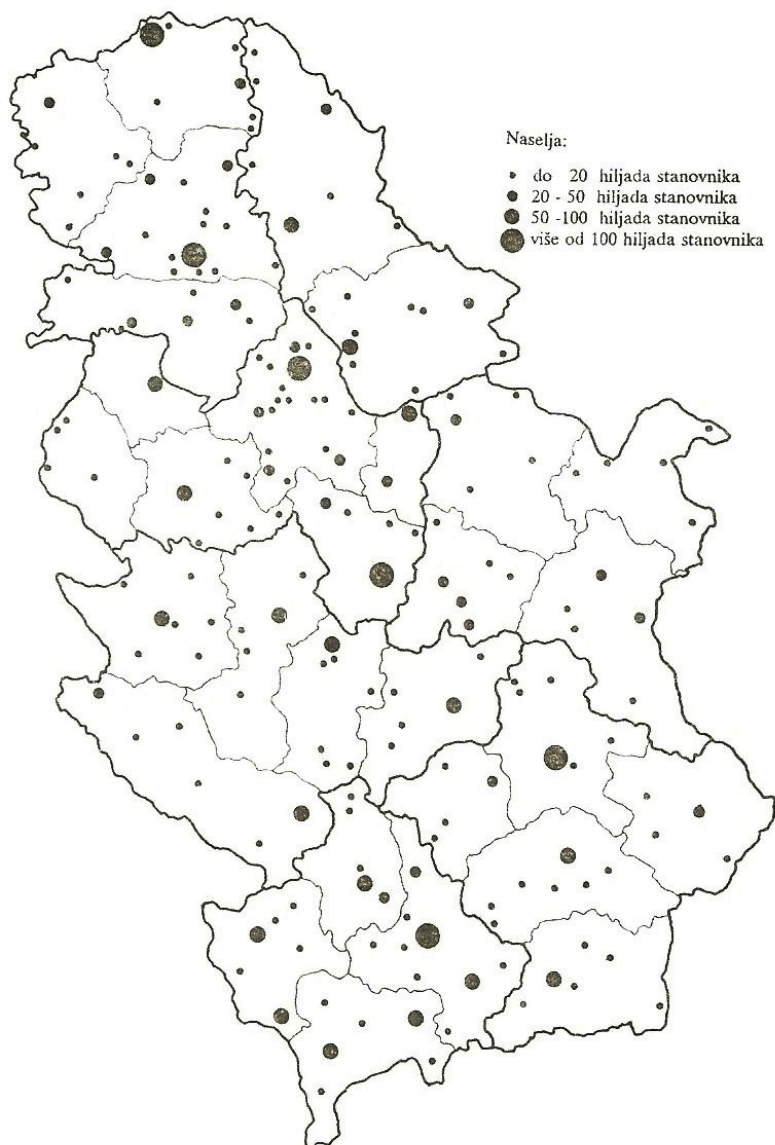
Naziv reona II stepena	Broj reona I stepena	Broj reona prema koeficijentu odstupanja				
		više od -10%	od -5% do -10%	od -5% do +5%	od +5% do +10%	više od +10%
Srbija - ukupno	30	11	2	3	5	9
Šumadija	6	4	1	-	-	1
Istočna Srbija	4	1	1	1	-	1
Južna Morava	5	2	-	-	-	3
Starovlaški kraj	5	1	-	-	2	2
Kosovo i Metohija	4	1	-	1	1	1
Bačka i Srem	4	2	-	-	1	1
Banat	2	-	-	1	1	-

I prostor reona Bačka i Srem prema rezultatima ove analize, posebno kada se radi o reonu prvog stepena Južna Bačka, u kojem dominira urbana aglomeracija Novog Sada, pokazuje nešto niži stepen homogenosti, tako da je i unutarregionalnu podelu ovog reona neophodno prilagoditi stvarnoj prostorno-demografskoj strukturi.

Kako područje reona prvog stepena Kosovo, čije glavno urbano središte Priština koncentriše najveći broj stanovnika u celom regionu, pokazuje (i ako ne tako naglašeno kao što je to slučaj sa prostornim celinama - reonima sličnih demografskih karakteristika) sve niži stepen homogenosti, biće uskoro,

⁵ Uz to, specifičnost ovog regiona su i (demografski) "patuljasti" reoni prvog stepena, čija se populacija konstantno smanjuje tako da su značajno manji od one veličine koja je posmatranom shemom definisana kao limit.

Kartogram 2.
Mreža urbanih centara po demografskim reonima 1991. godine

najverovatnije, potrebno izvršiti uskladjivanje unutarregionalne podele celog reona drugog stepena Kosovo i Metohija sa njegovom aktuelnom demogeografskom strukturom.

Dakle, rezultati ovog istraživanja, koje je fokusirano na jedan od osnovnih demogeografskih parametara - urbanizaciju, i analizu demografskih efekata ovih procesa na nivo homogenosti demografskih reona, i to kao pretpostavljene osnove za demogeografsku regionalizaciju prostora Srbije, pokazuju da ovaj proces implicira neke modifikacije koje ne bi narušili osnovnu strukturu sheme. Istovremeno, rezultati pokazuju da bi postojeća dvostepena podela na stalne reone za demografska istraživanja mogla da predstavlja solidnu osnovu za demogeografsku regionalizaciju.

Neophodne modifikacije sheme, u skladu sa utvrđenim aktuelnim prostorno-demografskim odnosima, kao rezultatom procesa urbanizacije, koje bi se prilagodile osnovnim kriterijumima demogeografske regionalizacije bile bi, u suštini, sledeće:

- izdvajanje reona prvog stepena Beograd iz regiona Šumadija i formiranje posebnog regiona najvišeg ranga koji bi obuhvatao šire urbano područje ove najveće gradske aglomeracije u Srbiji,

- formiranje posebnih reona prvog stepena za urbane aglomeracije Kragujevca, Niša i Novog Sada i dalje istraživanje oko eventualnog formiranja posebnog reona i za prištinsku aglomeraciju,

- u skladu sa aktuelnom prostorno demografskom situacijom definisanje novih gornjih i donjih populacionih limita za reone prvog stepena,

- preispitivanje unutarregionalne podele na prostorne jedinice nižeg ranga u slučajevima gde su demografske dimenzije postojećih reona prvog stepena izuzetno male, uz prisutnu tendenciju daljeg pada njihove populacione veličine.

Literatura

- SENTIĆ, Milica i dr. (1963). *Šema stalnih reona za demografska istraživanja*. (Beograd: Centar za demografska istraživanja IDN).
- SENTIĆ, Milica (1963). "Šema stalnih reona za demografska istraživanja". *Stanovništvo* (Beograd) god. I, broj 2.
- STEVANOVIĆ, Radoslav (1994). "Doprinos migracija rastu gradova Srbije". *Stanovništvo* (Beograd) god. XXXII, broj 3-4.
- STOJANOVIĆ, Branislav (1988). "Prostorna distribucija stanovništva-promene u Jugoslaviji 1971-1981". Edicija: *Naseljavanje prostora* (Beograd: Centar za multidisciplinarnu studije), sveska 63.
- STOJANOVIĆ, Branislav (1990). "Prostorno-demografske karakteristike". U Miroljub Rančić (redaktor), *Problemi demografskog razvoja Srbije* (Beograd: Centar za demografika istraživanja IDN).
- STOJANOVIĆ, Branislav (1992). "Prostorno-demografske karakteristike". U Miroljub Rančić (redaktor), *Demografski problemi i populaciona politika Kosova i Metohije* (Beograd: Centar za demografika istraživanja IDN).
- STOJANOVIĆ, Branislav i Slavica MIHAJLOVIĆ (1996). "Osnovni elementi za demogeografsku regionalizaciju". *Stanovništvo* (Beograd) god. XXXIV, broj 3-4.
- UNITED NATIONS (1991). *World Urbanization Prospects 1990* (New York: United Nations).

Radoslav Stevanović, Branislav Stojanović

Nivo urbanizovanosti demografskih reona Srbije

R e z i m e

Glavni cilj ove analize bio je, utvrđivanje, prvenstveno demografskih, efekata procesa urbanizacije (merenih ostvarenim nivoom koncentracije stanovništva u, formalno, gradskim naseljima) na regionalnu podelu prostora Srbije izvršenu, pre više od tri decenije, shemom stalnih reona za demografska istraživanja. Paralelno, cilj istraživanja je bio (relativno egzaktno) utvrditi, u kojoj meri, ova shema može predstavljati osnov za demogeografsku regionalizaciju teritorije Republike. Ovom, dvostepenom shemom, područje Srbije podeljeno je na 30 reona (regiona) prvog (I) i 7 reona (regiona) drugog (II) stepena, i to kombinacijom nekih, uglavnom modifikovanih, geografskih kriterijuma, zatim (u potpunosti primenjenih) formalnih i strogo selekcionisanih izrazito demografskih kriterijuma, ali ne uključujući one koji

imaju prostorno-demografski karakter (kao što su gustine, migraciona obeležja, urbanizacija).

Demografski efekti procesa urbanizacije (kao izrazito demogeografskog parametra) na ovu regionalnu podelu, istraživani su samo do nivoa reona prvog stepena, i nisu posmatrani i ocenjivani po nižim (subregionalnim) prostornim jedinicama-opštinama. Analizirane su promene u periodu 1971-1991. godine, koji je ocenjen kao dovoljno reprezentativan za ovaj proces.

Na osnovu rezultata istraživanja zaključeno je da:

- većina stalnih reona za demografska istraživanja bez obzira na izražene demografske efekte procesa urbanizacije, zadržala je, uglavnom, relativno visok stepen homogenosti, tako da je ova regionalna podela Srbije, uz neke neophodne modifikacije, i dalje aktuelna,

- bi modifikacije sheme, determinisane demografskim efektima procesa urbanizacije, bile uglavnom usmerene na neke (intraregionalne) izmene u onim reonima u čijem su sastavu najveće urbane aglomeracije Srbije, koje kao velike populacione koncentracije formiraju novu prostorno-demografsku strukturu tih reona (regiona),

- bi modifikovana shema (prilagodjena aktuelnoj demografskoj situaciji i strukturi prostora) predstavljala dobar osnov za demogeografsku regionalizaciju Republike Srbije.

Ključne reči: *shema, urbanizacija, reoni, gradovi, regionalizacija*

Radoslav Stevanović, Branislav Stojanović

Level of Urban Development of Demographic Areas in Serbia

S u m m a r y

The main aim of this analysis was to determine the demographic effects of the process of urbanization (as measured by the level of population concentration in, formally speaking, urban settlements) on the regional division of Serbia (made more than three decades ago) into standard zones for demographic research. Likewise, the aim of the investigation was to determine (as accurately as possible) the extent to which this scheme of regional division could be used as a basis for demographic regionalization of the territory of the Republic. This two-tier scheme divides the area of Serbia into thirty I-tier (I) zones (regions) and seven II-tier zones (regions) by combining some, usually modified, geographic criteria and (fully applying) the carefully selected strictly demographic criteria, but not applying those of the spatial-demographic character (like densities, migratory features, urbanization).

Demographic effects of the process of urbanization (as a strictly demographic parameter) on this regional division were investigated only in terms of the I-tier

zones and not at lower (subregional) spatial units - municipalities. The changes were analyzed for the period from 1971 to 1991 only, which was estimated as representative enough for this process.

Based on the investigation results, the following was concluded:

- despite strong demographic effects of the process of urbanization, most standard zones for demographic research have managed to keep the relatively high degree of homogeneity, which makes the current regional division of Serbia quite acceptable with some slight modifications;
- modifications of this scheme, as determined by the demographic effects of the process of urbanization, would mostly go into the direction of intra-regional changes in regions to which the major urban agglomerations of Serbia belong because, as large concentrations of population, they form a new spatial demographic structure of these zones (regions);
- the modified scheme (adjusted to the actual demographic state and the structure of the zones) would represent a proper base for demographic regionalization of the Republic of Serbia.

Key words: *urbanization, areas, cities, regionalization*